Айтбаева Ш.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Ч.АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫ К.АСАНАЛИЕВДИН СЫНЧЫЛЫК ПРИЗМАСЫНДА

Ч.Айтматов өңдүү көркөм феномендин чыгармачылык өнөрканасынын калыптанышы, эстетикалык профессионалдуулугу, образдуу ой жүгүртүүдөгү оригиналдуулугу менен индивидуалдуулугу, башка калем-герлерге тийгизген таасири, улуттук адабий өнүгүштөгү ролу менен орду жөнүндө ушуга чейин адабият таануу менен сында маңызы, мүнөзү жана жазылыш деңгээли боюнча бири-биринен айырмаланган сандаган эмгектер жаралганы жана жарыяланганы эч кандай талаш чакырбайт. Бирок андай эмгектердин айрым авторлору окурмандар тарабынан анча этибар алынбай катардагы көрүнүш сымалында калып кеткендери канча?!

Ал эми кыргыз профессионал адабий сынынын алгалашына жана жаңыланышына чын дилинен ак кызмат өтөгөн көрүнүктүү калемгер Кеңешбек Асаналиевдин Ч.Айтматовго арнаган сын макалалары, илимий изилдөөлөрү туурасында жогорудагыдай пикирди айтууга эч мүмкүн эмес. Анткени ар кандай татаалдыкка чыдап, өзүнүн акыйкат жолунан тайбай, адилетсиз мактоо, жамандоо учурлары өкүм сүрүп турган мезгилдерде да, өз позициясында бекем туруп, чыгармачылыгын уланткан көк жал сынчылар бирин-экилеп гана саналат. Белгилүү адабиятчы, сынчы К.Артыкбаев бул сынчы тууралу ишенимдүү түрдө: «Ошондой сынчы-ларыбыздын бири – Кеңешбек Асаналиев» - деп,[1] баса белгилеп келип өз оюн мындайча улантат: «Чындыгында, жалпы журтчулугубуз үчүн Ч.Айтматовдун аңгемелеринин, көркөм повесттеринин, өзгөчө, романдарынын идеялык, эстетикалык касиеттерин илимий негизде кең-кесири түшүндүрүп берген сынчы К.Асаналиев болду» - деген ойду айткан.

К.Асаналиевдин «Көркөм бийик-тиктер» аттуу адабий-сын макалалар китебинде «Жоргоңдон жазба, Гүл-сары!», «Саманчынын жолу – өмүр жолу», «Доор менен бирге», «Жанрдын чеги болобу?», «Кыргыз аңгемесинин айрым маселелери» аттуу макалалары, ал эми «Көркөм нарк» аттуу китебинде «Кыргыз эпосунун жаңы доору», «Өрдөн өргө» китебинде «Аксайдын баатырлары» деген ж.б. ушул сыяктуу сын макалалары менен изилдөөлөрү Ч.Айтматовдун жазуучулук өнөркана-сынын айрым маанилүү жактарын, анын чеберчилигин, эстетикалык баалуулу-гун ачууга арналган деп айтсак болот.

Ч.Айтматов 1949-жылдан тартып жаза баштаса да, адабият майданына чындап, Москвада окуп жүргөндө ки-ришкенин, мына ошол жылдардын ичин-де жазуучунун «Бетме-бет», «Жамийла», «Бото көз», «Кызыл жоолук жалжалым» аңгеме жана повесттери биринин арты-нан бири удаа жарыкка чыгып, анын артынан эле «Жаныбарым, Гүлсары» да Ч.Айтматовдун «адабий табылгасына» кошулгандыгы жөнүндө пикирлерин бидирген.

Сынчы Ч.Айтматовдун чыгарма-чылыгын диалектикалык көз караш менен карайт. Ошол себептен ал анын мурдагы–кийин жазган чыгармаларын туташ түшүндүрөт. Маселен, ал жазуу-чунун алгачкы чыгармаларынын бири болгон «Бетме-бет» жөнүндө: «Ч.Айтма-товдун «Бетме-бет» повести биринчи жарыкка чыкканда катардагы эле чыгар-малардай кабыл алынган. Ошондой эле автордун чыгармачылык деми негедир кайдыгер караганын, бирок ушул повести менен эле мезгилдеш чыккан «Жамийла» повестин окугандан кийин гана ушул эки повесттин ыргагына, интонациясына көңүл буруп, таң калган. Экөөнү эки башка автор жазгандай», - дейт. Ч.Айтматовдун мурдагыга канат танбаган, улам жаңысын тапкысы келген изденгич касиети бар экенин баса бел-гилеген.

Жогорудагы пикирибизди ише-нимд�� ырастоо �ч�н дагы мисал тарталы: «Чынын айтсам, Ч.Айтма-товдун бир касиети мени дайыма та� калтырат. Ойго салат, суктандырат. Ал мындайча.

1 Асаналиев К. Доор менен бирге. - Фрунзе: Кыргызстан, 1981, 6-7-бб.

Улам жа�ы чыгармачыл бийиктикке чыкканда, кандайдыр бир �р алуу, тыныгуу болот деч� эле. Мындай учурда катардагы, жалпы эсеп �ч�н чыгарма жазылышы м�мк�н. Ч.Айтма-товдо ушул адабий дебют деп эсептесек, ошондон кийин жаралган чыгармалар «Жамийла», «Биринчи мугалим», «Саманчынын жолу», «Эрте жаздагы турналар», «К�зд�н учкан к�к жээк» - булардын ар бири �з�н�н идеялык-к�рк�мд�к проблемасы бар, ар бири �з�нч� эстетикалык бийиктикти т�зг�н адабий окуялардан. Албетте, булардын ар биринин жекече �з�н�н идеялык-к�рк�мд�к максатына жараша ар биринин к�т�рг�н ж�г�, �з орду бар.

Булардын баарын бир катарга коюп, бирдей даражага чыгаруунун эч кандай зарылдыгы жок. Аталган ар бир повесть бир б�т�н к�рк�м чыгарма катарында �з�н�н алдына коюлган проблеманы кандайча ж�з�г� ашырды-кеп ушунда. Ч.Айтматов ар бир чыгармасына �з�нч� жеке жооп-керчилик менен карап, ар бирин ийине жеткире сезип, анын ушул касиети кайдан деп та� калбай койбойсу�. К�рс�, анда кандайдыр бир ийгиликке ыраазы болуу, канааттануу сезими эч качан болбойт окшойт. Улам жа�ы бийиктикти же���, анан кайрадан баарын башынан баштоо-мына Ч. Айтматов «Бетме-бет» повестинен бери жашап келе жаткан �м�р»[2].

К.Асаналиев �з� айткандай, кыргыз адабиятын д�йн�л�к де�гээлге к�т�рг�н Ч.Айтматовдун чыгармаларына �з�н�н кийинки сынчылык ишмер-д���л�г�нд� кайра-кайра кайрылды. Сынчынын «К�рк�м нарк» деп аталган адабий сын макалалары 1988-жылы «Кыргызстан» басмасынан жарык к�рд�. Бул жыйнактагы макалалардын ба-сымдуусу Ч.Айтматовго арналган. Мисалы, сынчы ошол китептеги «Кыргыз эпосунун жа�ы доору» деген к�л�мд�� макаласында «….ушундай кыска м��н�тт�н ичинде жаш жазма адабият �з�н�н арасынан д�йн�л�к арааны бар талантты жаратышы м�мк�н беле? Эгер м�мк�н болсо, бул �з�нч� бир укмушпу же законченемд��л�кп�?»- деген суроону тике коюп, кыргыз адабиятынын мисалында, анын ичинде Ч.Айтматовдун изден��л�р� аркылуу аны чечмел��г�, ага жооп бер��г� аракет кылган.

Бул макаласында сынчы Ч.Айтматовдун бардык чыгармаларына токтолуп отурбастан, анын «Жамийла» повести менен «Кыямат» романын талдоо аркылуу жогорудагы маселе-лердин башын ачып бер��г� аракет кылган.

Автор «Жамийла» повести ж�н�нд�г� мурдагы ойлорун дагы тере�детип, повесть ж�н�нд� �з пикирин айткан. Мында сынчы повесттин ички к�рк�м-эстетикалык д�йн�с�н айтууга аракет кылат. Повестте согуштун оор трагедиясы да адамдагы э� ыйык, э� бир таза сезимди, с�й�� сезимин �ч�р� албайт, тескерисинче, с�й�� адамдагы не бир тере�деги сонун сапаттарын ачууга м�м�к�нч�л�к бере тургандыгын айкындап, ачык айтат.

Макаланын аты айтып тургандай, элдик эпос менен жазма адабияттын байланышын т�м�нк�д�й т�ш�нд�р�т: «Эпос ж�н�нд� айтканда, кеп бул жерде, маселен, Манастын туруктуу эпитеттеринин бири «к�к жал» экенинде, же болбосо, кыргыз эпосунда Чалкуйрук ��д�нг�н «адамча» с�йл�п, «адамча» ойлогон тулпардын, Сур эчкидей амалдуу, кубулмалуу эпикалык персонаждардын бар экенинде эмес, жазуучу эпостук сюжетти же образды туурабайт, ж�н эле трансфор-мациялабайт, «айбанат эпосу �з�н�н б�тк�л д�йн�с� менен жазуучунун к�рк�м а�-сезиминде жашайт, реалисттик ойлоо принциптердин негизделишине т�зд�н-т�з катышат, натыйжада, б�т�нд�й романдын улуттук «атмосферасын» жаратат.

Дал ушул эпостук «атмосферага» дуушар болгону �ч�н, тагдырдагы э� бир катал учурларда «жаныбарлар» д�йн�с�, Акбара менен кездешкен �ч�н Авдий Каллистратовдун образы �з�н�н кайталангыс фактурасына ээ болот. Ошентип, «Акыр заман» романында Акбара менен Авдийге байланыштуу �т� маанил�� сюжеттик чиелеништер бийик реализм менен байыркы эпостун табийгы т�рд� айкалышкан к�рк�м синтезинин натыйжасында жа�ы к�рк�мд�к мыйзамдар, жа�ы �лч�м-ченемдер, критерийлер жаралат, байыркы эпос �з�н�н эстетикалык жа�ы дооруна �т�т, реализм болсо мурда эпикалык чыгармачылыкта �н�кп�г�н, тымызын, дымып жаткан сапаттарын ойготот, чыгармачылык к�ч�н� келтирет.

Андан ары сынчы �з оюн мындайча жыйынтыктайт: «Чы�гыз Айтматовдун д�йн�л�к эстетиканын практикасына апкелген ачылгасы, мурда мына ушул бийиктикке к�т�р�л� элек кыргыз эпосунун реализм менен болгон диалектикалык биримдигине байла-ныштуу. Дал ушул

[2] Асаналиев К. Доор менен бирге. – Фрунзе: Кыргызстан, 1981, 6-7-бб.

ыңгайда Ч.Айтматовдун поэтикалык ачыл-галарын латын-америкалык адабияттагы Г.Маркестин, немец адабиятындагы Т.Манндын, орус адабиятындагы М.Булгаковдун эстетикалык практика-сына маанилеш, мазмундаш десек болот»[3].

Сынчыны Ч.Айтматовдун чы-гармалары көркөмдүк деңгээли, мааниси, каармандарынын укмуштуудай сонун сүрөттөлүшү дайыма өзүнө тартып турган. Ошондуктан сынчы жазуучунун этаптык чыгармаларына токтолбой койбойт. Маселен, улуттук прозанын бийик өлгөлөрүнүн биринен болгон «Гүлсарат» чыгармасы тууралуу: «…Жазуучунун ушул касиети «Жаныбарым,Гүлсары» повестинде ачык, айкын көрүнөт» – деп, жазат автор. Гүлсарынын тагдыры - Тана-байдын тагдыры, Гүлсары – Танабайдын жаны. Бул чындык. Танабай колхоз турмушунун бирден бир каардуу душманы бюрократтар - куру кыйкырык, мансапкорлук жана жагынуучулук экенин түшүнгөн. Булар - колхоздун ири активдери Ибраим жана Алданов, райондук прокурор Сегизбаев жана райкомдун секретары Кашкатаев. Мурда Танабай кулактар менен күрөшкөн, ал тургай өзүнүн тууганын да кулакка айдап жиберген. Ак ниет Танабай мына ушул адамдарга каршы күрөшкө чыгат.

К.Асаналиев аталган повесттин социалдык курч проблемаларды кое билерлигин мына ушул жерден билүүгө болоорун белгилеген. Ошондой эле Танабайдын мына ушул касиетин ачык, күчтүү көрсөтүү үчүн автор Гүлсарынын образын коет. «Гүлсарыны кишендөө – бул Танабайдын күч-кубатын, демилгесин кишендөө», - дейт автор. Негизинен, К.Асаналиев бул сын макаласында Ч.Айтматовдун «Жаны-барым, Гүлсары!» повестинин социалдык курчтугунун бийик экендигин көрсөткөн.

Ч.Айтматовдун «Саманчынын жолу» повести Москвадагы К.С.Станиславский атындагы драма театрында, Алматыдагы М.О.Ауэзов атындагы академиялык драма театрында, ошондой эле Кыргыз драма театрында да коюлган. Бул сын макаласында К.Асаналиев «Саманчынын жолу» повести жогорку чеберчиликте Кыргыз драма театрында сахнаштырылганын ачып берет. Бул спектаклде Толгонайдын образын артистка Даркүл Күйүкова, Алиманын образын З.Мол-добаева так эле ошол мезгилдегидей, өзүндөй кылып элестүү түрдө аткарышкан. "Спектакль, негизинен, Ата Мекендик согушка арналса да, өзүнүн идеялык багытталышы менен бүгүнкү күндүн таламдарына толук жооп берген чыгарма. Себеби, азыркы учурдун эң негизги проблемасы - тынчтык үчүн күрөшүү. Спектакль өзүнүн бүткүл деми менен ушул зор идеяны бекемдейт», - деп, жазган.

Жазуучунун «Жазда келген турналар» аттуу повести чыккандан кийин алар тууралуу да борбордук жана жергиликтүү басма сөздөрдө орчундуу пикирлер айтылган. Алардын арасынан В.Быковдун, Степановдун макалаларын бөлүп көрсөтүүгө болот.

Белгилүү жазуучу-сынчылар «Жазда келген турналар» повестин көп жылдардан бери тынымсыз келаткан автордун принципиалдуу көркөм изденүүлөрүнөн бир бөлүнгүс звеносу, чиркелген чыгармачылык ашуулардын өзүнчө бир жаңы ашуусу катарында баалашты» - дейт автор.

Изденүүчүлүк бар жерде дайыма ушундай болот, жазуучу тынымсыз өрдөн өргө умтулуп отурат, - деген.

Ал эми «Кыргыз эпосунун жаңы доору» деген макаласында К.Асаналиев, негизинен, Чынгыз Айтматовдун «Кыямат» романы жөнүндө да өз пикирин билдирген. Чындыгында, Ч.Айтматов жараткан образдардын галлереясы жаңы кейипкер, б.а., Авдий Каллистратов деген

[3] Асаналиев К. Көркөм нарк. – Ф.: Кыргызстан, 1988, 170-б.

б□г□нк□ орус адамы менен толуктады. Бул киши өзүнүн түшүнүгү, дүйнөгө көз карашы динчил, болгондо да христиан, бирок ошого карабастан ал Танабай менен Едигейдин катарынан орун алганын автор далилд□□ мисалдар менен к□рс□т□□г□ жетишкен.

Ырас, айрым окумуштуулар А.Каллистратовду «Кан-сөлү жок сөлөкөт» катарында мүнөздөшкөн. Ошондой эле романдын мазмунуна Авдий Каллистратовду киргизип, кереги жок болучу деген ойлорду айткан. Бул образдын зарылдыгы тууралу М.Ришина менен болгон монологунда Ч.Айтматов: «Мен бу саам дин аркылуу адамдарга жол тапкым келди. Кудайга эмес, адамга романдагы бардык сызыктардын ичинен мен □ч□н негизгиси, албетте, Авдий, анын изденүүлөрү», - деген. «Кыямат» романындагы мына ушундай маселеге филология илимдеринин доктору Крылов деген окумуштуу: «Авдийдин образы чындыкка жакын эмес», - деп айткан. Ушундай эле ойду Коненов, Байтьергдер да айтышкан. Ал эми Ке□ешбек Асаналиев Авдийге оң маанидe баа берген. Авдийдин образы абстрактуу эмес, конкреттүү экенин, каарман өзүнө эң бийик талап коюп, идеал менен чындыктын шайкеш келишине умтулган, практик экенин, анда кайра курууга активдүү катышкан биздин мезгилдин жаш адамынын рухий көксөөсү чагылдырылганын баса көрсөткөн.

Улуттук айтматовтаануу илимин □рк□нд□т□□г□ салым кошкон бул эмгектер Ке□ешбек Асаналиевдин сынчылык жана адабиятчылык оригиналдуулугун, калемгерлик жеке-чилдигин айкын к□рс□т□□г□ толук жарамдуу деп аныктоого болот.

Адабияттар :

1. Акматалиев А. Күтүлгөн күтүү-сүздүк. //Кыргызстан маданияты. - 1987, 18-декабрь.

2. Акматалиев А. Ч.Айтматов жана көркөм процесс. – Б.,1992.

3. Акматалиев А. Айтматовдун энциклопедия.(1-том), - Б.,1993.

4. Акматалиев А. Айтматовдук философия – өлтүрбө! // Адабий Ала-Тоо. -2006, № 11.

5. Асаналиев К. Безилдейт неге, чабалекейлер…//Адабий Ала-Тоо, 2006, № 10 (июнь).

6. Артыкбаев К. XX кылым-дагы кыргыз адабиятынын тарыхы - Б., 2004.

7. Гачев Г.Г. Совесть - стать смелостью. // Юность. 1987. № 3.

8. Кадырмамбетова А.//Адабий Ала-Тоо. - 2006, № 5 (июнь).

9. Үкүбаева Л. Азыркы кыр-гыз адабиятынын арымы, -Б., 1995.

10. Үкүбаева Л. Ч.Айтма-товдун адабий-эстетикалык көз карашы. -Б., 2000.

11. Үкүбаева Л. Ч.Айтматов жана фольклор. - Б., 2000.